

ДОСЛІДЖЕННЯ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ЗАСАД ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ПРОВІДНИМИ НАУКОВЦЯМИ

Дубінка М. М.

ВСТУП

Основою розвитку педагогічної освіти в цілому та професійного самовизначення майбутнього фахівця як її важливого етапу, є вихідні концептуальні положення, завдяки яким педагогічна освіта набуває нових форм та якостей у системі університетської освіти, що спонукає до пошуку ефективних підходів її вдосконалення, підґрунтям чого є виважений аналіз спадщини та напрацювань науковців та педагогів-практиків.

Становлення гармонійно розвиненої, соціально активної, творчої зорієнтованої, цілеспрямованої особистості значною мірою залежить від її власних зусиль, спрямованих на пошук себе, свого місця в соціумі, пізнання професійних устремлінь. Результатом чого є готовність до самостійної, творчої професійної діяльності на основі усвідомлення і суб'єктивного співвіднесення суспільно-професійних вимог з власними потенційними та наявними здібностями, комплексом внутрішніх умов, та, разом з цим, набуття здатності самостійно приймати рішення відносно життєвих чи професійних цілей, які є значущими як для суб'єкту, так і для суспільства; брати відповідальність за рішення та вчинки, прагнучи до вищого особистісно-професійного вияву.

Спрямованість сучасної психолого-педагогічної науки – це розвиток самобутньої особистості, створення умов для прояву її унікальності, сформованість здатності до самореалізації і самоактуалізації як важливих чинників професійного становлення майбутнього фахівця. Адже у процесі професіоналізації відбувається інтеграція суспільного і особистісного смислів: особистісні цілі стають суспільно значимими, а індивідуальність сприймається не тільки як особистісна, але і соціальна, в тому числі професійна цінність. Слушною у цьому контексті є позиція Л. Пуховської, яка характеризує процес професійної підготовки як самостійний феномен зі своїми специфічними особливостями, що базується на певній системі цінностей, законів та закономірностей. На етапі ж професійного становлення перед майбутнім фахівцем відкриваються

нові сторони обраної професії, відбуваються зміни, що потребують осмислення, де самовизначення розглядається як невід'ємний компонент фахового навчання¹. Основні принципи розуміння становлення, зростання та подальшої діяльності в цьому напрямку є своєрідним теоретичним фундаментом аналізу динаміки професійного самовизначення фахівця.

Здійснюючи аналіз змін у змісті професійних устремлінь молоді, зазначаємо, що економічні та інформаційні трансформації, реформування системи освіти мають вагомий вплив на плани професійного самовизначення. Ця тенденція посилюється у сьогоденні, ставлячи нові вимоги до якості професійної підготовки фахівців, рівня їх готовності до виконання складних завдань, до змісту професійної освіти, що, в свою чергу, зумовлює необхідність розробки теоретико-методичних основ формування самостійної, ініціативної, творчо організованої особистості, яка здатна професійно самовизначитися. А щоб якісно організувати та забезпечити процес професійного самовизначення майбутнього фахівця, доречним є ґрунтовно вивчити основні константи зазначеного питання, проаналізувати цінний досвід зарубіжних та вітчизняних науковців, окреслити шляхи вдосконалення та пріоритети подальшого розвитку проблеми. Саме цим і визначається актуальність питання, що досліджується.

Ґрунтовний аналіз досліджень науковців щодо концептуальних засад проблеми професійного самовизначення в сучасному освітньому просторі, надає можливість виокремити низку тенденцій: 1) *зростання престижу освіти взагалі й технічної освіти зокрема*, де професійна освіта представлена як одна з цінностей суспільства, без якої неможливі ні становлення особистості, ні розвиток суспільства; 2) *зміна цільових настанов професійної освіти як соціального інституту*: від забезпечення потреб держави у фахівцях різного профілю до задоволення освітніх потреб особистості заради її розвитку й самореалізації та конкурентоспроможності на ринку праці; 3) *зміна характеру попиту на робочу силу*: необхідно досягти належного рівня кваліфікації, що дозволить продуктивно працювати в умовах інформаційного суспільства; 4) *внутрішня реорганізація освіти* відповідно до вимог ринкової економіки.

Сучасна молода людина має безліч можливостей вирішувати свої життєві і професійні проблеми за умови постійного процесу самовизначення у культурно-освітньому просторі, який для неї є як

¹ Пуховська Л. П. Професійна підготовка вчителів у Західній Європі: спільність і розбіжності: Монографія. К.: Вища шк., 1997. С. 8–12.

формою існування, так і основою для свідомого формування себе, як особистості, так і професіонала. Ми акцентуємо увагу на професійному становленні майбутнього педагога. При цьому пошук системоутворюючих особистісних властивостей, що сприяють цілісному розвитку вчителя, спонукав дослідників до виокремлення в якості комплексної характеристики професійно-педагогічну культуру. Саме вона відображає рівень зрілості і розвитку педагога в цілому, міру його творчої реалізації в професійній діяльності². Такою системоутворюючою властивістю і є культура професійно-особистісного самовизначення, яка інтегрує свідомість і діяльність, забезпечуючи цілісність особистості: визначає з однієї сторони, її внутрішню неподільність і функціонування як самоорганізуючої системи, а з іншої, її відкритість, взаємодію з навколишнім світом, з культурою.

1. Деякі підходи до вивчення професійного самовизначення зарубіжними авторами

Питання, що пов'язані з визначенням свого ставлення до професії, аналіз та рефлексія власних професійних інтересів та здібностей, прийняття рішення про вибір професійного шляху або його зміну, побудова та корекція кар'єрних планів, вирішення інших завдань професіоналізації пояснюють поняттям професійне самовизначення, як важливого напрямку розвитку особистості, як процесу становлення фахівця, як міри розвиненості професійних якостей на етапі успішного руху до вершин професіоналізму³.

У «Соціолого-педагогічному словнику» зазначається, що професійне самовизначення – це процес прийняття рішення особистістю щодо вибору майбутньої трудової діяльності, полягає в усвідомленні особистістю себе як суб'єкта конкретної професійної діяльності і передбачає самооцінку людиною індивідуально-психологічних якостей та зіставлення своїх можливостей з психологічними вимогами професії до спеціаліста⁴. Отже, це процес і результат свідомого вибору особистістю власної позиції, цілей і

² Чобітько М. Г. Особистісне і професійне самовизначення майбутнього вчителя. *е-журнал «Педагогічна наука: історія, теорія, практика, тенденції розвитку»*. 2009. № 3.

³ Савченко Н. С. Моделювання професійної підготовки та діяльності фахівця [Навчальний посібник]. Кіровоград: ФО-П Александрова М. В., «Центр оперативної поліграфії «Авангард»», 2015. С. 27.

⁴ Соціолого-педагогічний словник / За ред. В. В. Радула, вид. 2-е. Харків: Мачулін, 2015. С. 293.

засобів її самоздійснення в конкретних обставинах професійного становлення та зростання. Однак, складність досліджуваного феномену є наслідком того, що у психолого-педагогічній науці відсутнє одноставне його визначення.

Методологічні основи професійного онтогенезу концептуально розроблені та знайшли своє висвітлення як в системі зарубіжних теорій, так і у вітчизняній професійній педагогіці. Варто констатувати, що існують різні концептуальні моделі, які під впливом розвитку теорій особистості та посилення тенденцій гуманізації психології праці трансформувалися у *провідні напрями та підходи дослідження проблеми професійного самовизначення*. У цьому підрозділі ми робимо акцент на зарубіжних теоріях професійного розвитку особистості, що в своїй інтегративній єдності можуть бути представлені через такі провідні напрями та теорії – *диференційно-діагностичний (профорієнтаційний) напрям, теорія рішень, психодинамічний напрям, типологічний напрям, теорія професійно-особистісного розвитку спеціаліста, соціально-когнітивна кар'єрна теорія, сучасна теорія професійного самовизначення*.

Одним з таких підходів, на який ми зацентруємо увагу, є **диференційно-діагностичний (профорієнтаційний) напрям**, представниками якого є Ф. Парсонс, Г. Мюнстенберг, Г. Боген та ін.

Так, згідно позиції професора Гарвардського університету Ф. Парсонса та його «трьохфакторної моделі» (1908 р.), маємо таку поетапність успішної профорієнтації: а) майбутньому працівнику необхідне якісне розуміння самого себе, своїх здібностей, умінь, інтересів, можливостей, обмежень і їх причин; б) знання вимог та умов досягнення успіху, переваг і недоліків у різних напрямках роботи; в) правильне, обґрунтоване співставлення двох перших положень⁵. Ці три фактори розкриваються через наступні положення: 1) кожна людина за своїми індивідуальними якостями, здібностями може оптимально підходити тільки до однієї конкретної професії; 2) професійна успішність і задоволеність професією обумовлені мірою відповідності індивідуальних характеристик цій професії; 3) професійний вибір має бути усвідомленим, що вимагає точної діагностики необхідних якостей⁶. Ця трьохфакторна теорія вибору

⁵ Пряжнікова Е. Ю., Пряжников Н. С. Профорієнтація: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. М.: Издательский центр «Академия», 2005.

⁶ Кондаков И. М., Сухарев А. В. Методологические основания зарубежных теорий профессионального развития. *Вопросы психологии*. 1989. № 5. С. 159.

професії Ф. Парсонса стала класичною моделлю професійної орієнтації.

Ця концепція передбачає, що якості особистості та їх відповідність професійним вимогам, є стійкими та стабільними. А основною досліджень цього напрямку є «зустріч» людини з професією і точне діагностування за допомогою тестування професійно важливих якостей на основі створення «профілю» професійної діяльності. Тому ученими (А. Біне, Ф. Гальтон, Г. Мюнстерберг, Ф. Парсонс, Л. Термен) було запропоновано тестові методики на виявлення професійних здібностей людини. Водночас зазначаємо, що за такого підходу знівелюється можливість зміни особистості, не враховується мінливість оточуючого її світу і самої професії. Тому констатуємо певну механістичність уявлень про таку відповідність, оскільки життєві реалії часто не обмежуються лише відкриттям однієї (раз і назавжди) «обраної» професії. Така модель фокусується на окремих індивідуальних рисах, не враховуючи зміни прагнень, навичок, інтересів. А власне професійне самовизначення обмежується вибором без урахування зміни як змісту професій, так і особистісних рис. Зі зміною соціально-економічних перетворень, психолого-педагогічна наука збагачується новими фундаментальними теоріями⁷.

У світі на той час вже з'явилися психологічні лабораторії, які мали на меті вивчити людину та її поведінку за допомогою застосування точних наукових методів (лабораторії Вундта в Німеччині, Гальтона в Англії, Холла в Америці); групою дослідників під керівництвом Ебінгауза були використані експериментальні методи для дослідження вищих психічних функцій; більш поширеним явищем стало використання кореляційної техніки у вимірюванні індивідуально-психологічних особливостей людей. Питання професійної орієнтації та самовизначення особистості набули наукової ясності у працях директора лабораторії Гарвардського університету Г. Мюнстерберга завдяки спрямованості їх у площину експерименту. Саме практичні дослідження дозволили вченому зробити висновок, що для успішної роботи за деякими професіями людина має володіти певним комплексом властивостей, кожна з яких має бути розвинена в певних межах. Це стало вагомим доробком у розвитку (насамперед, у США й Німеччині) такого напрямку психології як психотехніка, який як термін закріпився за тією галуззю прикладної психології, яку називають психологією праці, з

⁷ Професійна орієнтація: підручник [для студентів]. За ред. О. М. Ігнатович. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. С. 12.

якої виокремився самостійний напрям наукових досліджень – профорієнтація⁸.

Теорія рішень або раціоналістичний підхід представниками якого є (Х. Томі, Г. Рівс, Ч. Рис, П. Циллер, Д. Тідеман, О'Хара й ін.), які вказують, що сутність професійного розвитку наближена до процесу прийняття рішення про вибір професії. Зазначений етап характеризується дослідницькою установкою на вивчення проблеми вибору професії на основі структуризації уявлень теорії рішень, у яких професійний вибір виступає системою орієнтирів особистості в різних професійних альтернативах їх прийняття, хоча індивідуальні (біографічні) умови у професійному виборі здебільшого не враховуються. Д. Тідеман і О'Хара зазначають, що професійний шлях залежить від послідовності професійних позицій, які обирає особистість. А кожна ситуація складається з періодів: 1) формування професійної позиції; 2) позиційна реалізація – «реальний вступ у професійну ситуацію, інтеграція обраної позиції в соціальній системі, що може вести до переструктурування особистого поля»⁹. У кожній такій професійній ситуації вчені виділяють кроки: по-перше, людина, оцінюючи професійну альтернативу, робить вибір, осмислює ситуацію, оцінює перспективу і створює образ самого себе; по-друге, відбувається реальний вступ у професійну ситуацію. Цей напрям тісно взаємодіє з теоріями мотивації досягнень і «Я-концепції» та наближається до положень теорії розвитку, згідно яких професійний розвиток – система орієнтувань у професійних альтернативах. Зорієнтованість цієї концепції дещо формалізує вибір рішень, абсолютизує роль алгоритмів їх прийняття. Поза увагою залишаються інші фактори, що також активно впливають на цей процес. А це свідчить про недостатність урахування позицій цілісності при аналізі проблеми професійного самовизначення.

Ряд концепцій **типологічного напрямку** також розглядає професійне самовизначення як результат вибору професії. В основі типологій О. Липман, Ле Сенна, Дж. Холланда, Е. Шпрангер лежить уявлення про те, що для кожного типу особистості характерний певний інтелектуальний розвиток, особливості характеру, темпераменту. Дж. Холланд стверджує, що професійне самовизначення полягає у окресленні індивідом власного особистісного типу до якого він належить. Характеризуючи

⁸ Професійна орієнтація: підручник [для студентів]. За ред. О. М. Ігнатюк. Кіровоград: Імекс-ЛІТД, 2014. С. 12–13.

⁹ Кондаков И. М., Сухарев А. В. Методологические основания зарубежных теорий профессионального развития. *Вопросы психологии*. 1989. № 5. С. 161.

професійний вибір як вибір способу життя, окреслює шість особистісних типів: реалістичний, дослідницький, артистичний, соціальний, підприємницький, конвенціональний, співвідносячи кожен з відповідною професійною сферою. Так, 1) реалістичний тип має такі характеристики: чесний, відкритий, мужній, матеріалістичний, наполегливий, практичний, ошадливий. Основні цінності: конкретні речі, гроші, сила, статус. Віддає перевагу заняттям, що вимагають моторних навичок, спритності, конкретності. Професійний вибір за цим типом: сільське господарство (агроном, тваринник, садівник), електротехніка, механіка, мануальні роботи; 2) дослідницький тип: аналітичний, обережний, критичний, інтелектуальний, інтроверт, методичний, точний, раціональний, невибагливий, незалежний, цікавий. Основна цінність: наука. Вважає за краще дослідні професії, пов'язані з систематичним спостереженням, творчими дослідженнями; 3) соціальний тип: лідерство, товариськість, дружелюбність, відповідальність. Основні цінності: соціальні та етичні. Він вважає за краще діяльність, пов'язану з впливом на інших людей (вчити, інформувати, розвивати, лікувати). Професійні переваги вибору: педагогіка, соціальне забезпечення, медицина, клінічна психологія, профконсультування; 4) артистичний (художній, креативний) тип: емоційний, з багатою уявою, імпульсивний, непрактичний, оригінальний, незалежний. Основні цінності – естетичні якості, вербальні здібності. Віддає перевагу заняттям творчого характеру – музикування, живопис, література. Усвідомлює себе як експресивну, оригінальну і незалежну особистість. У професійному виборі – мистецтво, музика, мова, драматургія; 5) підприємницький тип: ризикований, енергійний, владний, імпульсивний, оптимістичний, подобаються пригоди. Основні цінності – політичні й економічні досягнення. Діяльність пов'язана з керівництвом, статусом і владою. У професійному виборі: всі види підприємництва; 6) конвенціональний тип: конформний, сумлінний, умілий, стриманий, практичний, схильний до порядку. Основні цінності – економічні досягнення. Підхід до проблеми – структурованість, стереотипність, практичність і конкретність. Пропонувати професії, пов'язані з канцелярією і розрахунками: бухгалтерія, економіка. Має розвинені математичні здібності. У професійному виборі – банківська служба, статистика, програмування, економіка. Він також визначає «особистісний код» (три типи, ознаки яких мають найбільший прояв), що співвідносить з вимогами професійного середовища.

Виходячи з розуміння ціннісних орієнтацій як продукту культурного стану людства, Е. Шпрангер виділив і описав шість основних типів пізнання світу, яким відповідає шість типів особистості і особистісних цінностей. «теоретичний» з пізнавальними цінностями, «економічний» з прагненням отримати користь, «естетичний» з любов'ю до прекрасного, «соціальний» з любов'ю до ближнього, «політичний» з бажанням влади та «релігійний» з любов'ю до бога. «Слабким місцем», як стверджують критики типологічних теорій, вважаються апіорі виділені принципи для їх класифікації, а також дещо штучна і нереальна відповідність людини лише одному з типів орієнтації¹⁰. Значущою є необхідність об'єктивного встановлення людиною свого особистісного типу і визначення на цій основі оптимальної сфери професійної діяльності, а успішність власне професійного самовизначення залежить від того, наскільки обрана професія відповідає типу особистості.

Зазначені обмеження у представлених концепціях професійного самовизначення фахівця успішно долаються в теорії **професійно-особистісного розвитку** спеціаліста (Елі Гінзберг, З. Шпрангер, Ш. Бюллер, У. Джейд) і концептуально оформлена в дослідженнях Д. Сьюпера. Її зміст відповідає гуманістичним суб'єктивним підходам до професіогенезу особистості, а також є найбільш орієнтованим на педагогічну практику. Особливо значущими здобутками цієї теорії дослідники вважають: визначення стадій професійного розвитку людини; введення в обіг поняття професійної зрілості та розроблення методик її виміру; створення кубічної класифікації професій; моделювання продуктивного розвитку «Я-концепції» особистості фахівця, його професійної кар'єри, професійної долі людини тощо¹¹. Так, Е. Гінзберг звертає увагу на той факт, що вибір професії – це процес, який відбувається не миттєво, а протягом тривалого періоду. Він включає в себе серію «проміжних рішень», сукупність яких і приводить до остаточного. Кожне проміжне рішення є важливим, адже надалі обмежує свободу вибору. Точні вікові межі періодів професійного самовизначення важко встановити, так як існують індивідуальні варіації. Зокрема, окремі молоді люди визначаються у виборі ще до закінчення школи, до інших зрілість професійного вибору приходиться лише до 30 років, а деякі продовжують міняти професії протягом усього життя. А відповідно до теорії Д. Сьюпера,

¹⁰ Кондаков И. М., Сухарев А. В. Методологические основания зарубежных теорий профессионального развития. *Вопросы психологии*. 1989. № 5. С. 163–164.

¹¹ Кондаков И. М., Сухарев А. В. Методологические основания зарубежных теорий профессионального развития. *Вопросы психологии*. 1989. № 5. С. 162–163.

професійний вибір, як процес, складається з серії подій, має кілька передбачуваних моделей і є тривалим; це своєрідна «Я-концепція» особистості. Його успішність визначається відповідністю поведінки до завдань вікового етапу людини. При цьому період вибору професії і професійного становлення співвідноситься зі стадією дослідження (однієї з п'яти стадій «професійної зрілості»): 1) пробудження (до 14 р.), 2) дослідження (15–25 р.), 3) консолідації (25–44 р.), 4) збереження (45–64 р.), 5) спаду (з 65 р.). Професійне самовизначення індивіда у цей період характеризується тим, що він, орієнтуючись на свої реальні професійні можливості, випробовує свої сили в різних ролях. Вибір професії, на думку Д. Сьюпера, повинен проходити з урахуванням свого образу «Я», інтелектуальних особливостей, здібностей, цінностей, інтересів, ставлення до праці та професії, власних потреб, рис особистості¹². Д. Сьюпер уточнив та вдосконалив теорію професійно-особистісного розвитку. Важливим доповненням було твердження, що людина протягом життя може повертатись до певних етапів. Наприклад, стадія дослідження може знову наступити у 30–35 років, якщо людина вирішить змінити кар'єру чи напрям діяльності. Водночас недоліками цієї теорії є зайва формалізація характеристик «Я-концепції», що ускладнює операціоналізацію поняття та його діагностику.

Психодинамічний напрям (У. Мозер, Е. Бордін, Е. Роу, З. Фрейд та ін.) відстоює ідею про професійну діяльність, вибір професії як форму сублімації, спосіб задоволення неусвідомлених інстинктів, певну форму заміщення при зіткненні потреби людини з соціальними перешкодами її задоволення. Відповідно вибір професії є спробою знайти у професійному житті шляхи вирішення внутрішньоособистісних конфліктів. Особливе місце у цих теоріях посідає проблема кваліфікації потреб людини, зміст яких пов'язується з умовами дитинства і певним типом стосунків у родині – захищеним, вимогливим, ворожим, недбалим, люблячим¹³. Так, З. Фрейд вважає, що задоволення, яке отримує людина під час реалізації тої чи іншої потреби, трансформується в дорослому житті в бажання обрати ту чи іншу професію (наприклад, при символічній реалізації словесної агресії – маніпуляції словами, як прояв у професіях диктора, екскурсовода). Е. Роу, базуючись на положеннях

¹² Brown, D. & Associates (Eds.). (2002). Career choice and development. San Francisco: Jossey Bass.

¹³ Кондаков И. М., Сухарев А. В. Методологические основания зарубежных теорий профессионального развития. *Вопросы психологии*. 1989. № 5. С. 159–161.

3. Фрейда, проаналізувала професійне самовизначення у зв'язку з прямим чи непрямим задоволенням потреб. У її «глибинній» теорії відносини між дітьми та батьками (стиль виховання) є тим фактором, що впливає на кар'єрні потреби та уподобання дитини. Шість таких стилів визначають тип орієнтації її інтересів (предметну/індивідуальну, захисну/незахисну, на себе/на інших), а кожному типу відповідає своя група професій. Під професійним самовизначенням розуміється не тільки сформованість психофізіологічних і психологічних особливостей, а й формування особистості, становлення її своєрідних рис протягом життя¹⁴. До недоліків цього напряму належить зайва прямолінійність у зв'язках сімейних відносин з подальшим професійним розвитком, недооцінювання інших факторів впливу на процеси професіоналізації.

Соціально-когнітивна кар'єрна теорія (С. Браун, Л. Готье, Ф. Гудей, С. Ферне, Р. Лент) включає три конструктивні блоки успішного професійного самовизначення: самоефективність, очікуваний результат та особисті цілі. Під самоефективністю розуміють відношення людини до власних можливостей, здібностей щодо здійснення професійної діяльності. Теорія припускає, що люди оберуть і краще будуть виконувати ту діяльність, у якій вони мають переконання щодо її ефективності. Очікування стосуються тверджень про результати виконання конкретних дій (наприклад, що буде, якщо я це зроблю?). Вибір діяльності, зусилля та наполегливість у цій діяльності, відображаються в результатах. Особисті цілі можна визначити як прагнення взяти участь у певній діяльності або досягти певного результативного рівня. У соціально-когнітивній теорії кар'єри ці два типи цілей характеризуються як цілі вибору та цілі ефективності. Згідно цих позицій, цільова спрямованість тісно пов'язана як з самоефективністю, так і з прогнозуванням власне результатів: люди прагнуть ставити цілі, що відповідають їх уявленням про особисті можливості та результати, яких вони прагнуть досягти. Успіх чи невдача у досягненні особистих цілей, у свою чергу, стає важливою інформацією, яка змінює чи підтверджує переконання щодо самоефективності та очікуваних результатів. У структурі теорії існують такі моделі:

¹⁴ Roe, A., & Lunneborg, P. W. (1990). Personality development and career choice, *Career Choice and Development: Applying contemporary theories to practice*. San Francisco: Jossey-Bass. PP. 72–73.

модель розвитку кар'єрних інтересів, модель факторів, що опосередковують пов'язану з кар'єрою поведінку тощо¹⁵.

Здійснюючи дослідження стадій професійного самовизначення, дослідники акцентують увагу на аналізі вибору професії, важливою характеристикою якого є «адаптивність до кар'єри». Це поняття, введене М. Савіцкас, визначається як здатність гнучко реагувати на вимоги й умови професійної діяльності, які постійно змінюються, залучаючи для цього ресурси саморозвитку і самонавчання, що забезпечують можливість вирішувати задачі, пов'язані із професійним розвитком. У структурі «адаптивності до кар'єри», як правило, виділяють компоненти: перший – планування власного професійного майбутнього; другий – зацікавленість професійною діяльністю, орієнтація щодо вимог, професійні сподівання; третій – контроль і організація власної життєвої траєкторії відповідно до динаміки затребуваності професії та трансформацій професійних якостей; четвертий – міра впевненості у власній відповідності професійним вимогам та оцінка здатності здійснювати діяльність¹⁶.

Професійне самовизначення також **розглядається в контексті поняття «ідентичність»**. У зарубіжній літературі аналогом «самовизначення» часто виступає «ідентичність», розроблена і введена в науковий обіг американцем Е. Еріксоном. З позиції науковця, «ідентичність» – відчуття сомототожності, особистісної істинності, повноцінності, приналежності світу та іншим людям¹⁷. Він наголошував, що життя людини – це шлях розвитку, поступове розв'язання задач, які виникають у процесі життєдіяльності. Особливо важливим при цьому є завдання пошуку власної ідентичності, вирішення ряду питань: роль та місце в соціумі, характер способу існування. Значущим є те, що відбувається інтеграція особистісного самовизначення з професійним, як важливих процесів становлення ідентичності особистості. Центральним ядром є «психосоціальна ідентичність», що базується на прийнятті цілісного образу себе в поєднанні з соціальними зв'язками, і переживається як почуття відповідності вимогам суспільства. Ідентичність розуміється як незмінність у просторі, адекватність, володіння власним «Я», незалежно від зміни ситуації, цілісність. Професійне самовизначення у даних теоріях виступає як

¹⁵ Lent, R. W., & Brown, S. D., & Hackett, Gail. (2002). Social cognitive career theory. *Career Choice and Development*, 4, P. 276–277.

¹⁶ Gauthier, L., Guay, F. & Fernet, S. (2003). Predicting Career Indecision: A Self-Determination Theory Perspective. *Journal of Counseling Psychology*. 50(2). P. 167–168.

¹⁷ Erikson Erich H. *Childhood and Society*. New York, Norton, 1963. P. 142–143.

важлива частина життєвого шляху людини й неможлива без визначення майбутніх перспектив, що є відмінністю професійного самовизначення від понять профорієнтація, професійний вибір¹⁸.

Теорія професійного самовизначення Дж. Крумбольц базується на положенні, що «кар'єрний розвиток є своєрідним процесом: людина може змінити вектор кар'єри у будь-який момент і період життя. Дж. Крумбольц виокремлює такі фактори кар'єрного розвитку: 1) генетичні: стать, раса, особливості здоров'я, задатки; 2) невіддільні контролю фактори навколишнього середовища, наприклад, економіка, культурні норми; 3) фактори навчання, досвід оволодіння (або його відсутність) новими професійними навичками»¹⁹. Ключовим аспектом теорії є узагальнення самоспостережень та їх генералізація. Таке бачення несе певні ризики: людина, порівнюючи себе зі стандартом, робить припущення щодо власної компетентності, яке не завжди відповідає дійсності. Наприклад, дівчина не вірить, що може досягти успіхів у математиці, тому й ігнорує пов'язані з цією галуззю кар'єрні можливості. А. Маслоу розглядав професійний розвиток та самовизначення у зв'язку з самоактуалізацією особистості, як прагненням людини до самовдосконалення, реалізації себе у значущій для неї справі²⁰.

Сучасна теорія професійного самовизначення описана канадським дослідником Ч. Ченом у 2017 р. та перевірена значною кількістю експериментальних досліджень, є адаптацією теорії самовизначення Е. Десі та Р. Райана до сфери професійного розвитку. Перше її положення полягає у тому, що для гармонійного професійного становлення та розвитку необхідне задоволення трьох ключових вроджених психологічних потреб: 1) потреба у самодетермінації (автономності) має прояв у прагненні людини відчувати себе ініціатором дій, самостійно контролювати свою професійну траєкторію, кар'єрні вибори та цілі, бути автором життя; 2) потреба в компетентності – бажання суб'єкта досягти кар'єрних результатів, прагнення бути ефективним у професійній діяльності та навчанні. Внутрішнє відчуття професійної компетентності охоплює широкий спектр характеристик, таких як таланти, мудрість, здібності та вміння їх використовувати для ефективної професійної поведінки

¹⁸ Erikson Erich H. (1963). *Childhood and Society*. New York, Norton, P. 34.

¹⁹ Krumboltz, J. D. (1994). Improving career development theory from a social learning perspective. In M. L. Savickas, & R. L. Lent (Eds.), *Convergence in career development theories*. Palo Alto, CA: CPP Books.

²⁰ Maslow A. H. (1954). *Motivation and personality*. New York: Harper and brothers.

й кар'єрного розвитку; 3) потреба у взаємозв'язку з іншими людьми – прагнення людини налагоджувати відносини, що засновані на почуттях прихильності і приналежності, а також у розвитку бажання відчувати себе частиною професійної спільноти. Друге положення полягає в тому, що на вибір та поведінку впливають два види мотивації: внутрішня та зовнішня. Усі аспекти теорії актуальні як під час роботи, так і в період професійної підготовки²¹.

Серед інших теорій професійного самовизначення існують: – **теорія життєвих етапів** у дорослому віці (Р. Кеган), яку в контексті професійної й особистісної ідентичності, як критичну для кар'єрного росту, також розробляв Д. Левінсон. У теорії акцентується увага на складності дорослого життя в тому сенсі, який людина вкладає в поняття життєвого шляху; – **«реляційний (культурний) підхід»** (Д. Шултейс, Д. Блюштейн), за яким професійне самовизначення не можна повноцінно розглядати виключивши соціальний і культурний контекст; – **гендерна теорія**; – **теорія хаосу в кар'єрі**; – **теорія «чорного лебедя» у кар'єрі** (Нассім Талеб); – **соціологічна кар'єрна теорія** (М. Джонсон, Дж. Мортімер); – **системна теорія** (В. Паттон, М. Макмен) та ін.

Здійснений аналіз концептуальних засад проблеми професійного самовизначення з позицій зарубіжних теорій та напрямів дає можливість зробити узагальнення: представлені характеристики окресленої проблеми під впливом поступового утвердження теорії розвитку особистості, а також урахування тенденцій гуманізації психології праці, мають певну еволюційну траєкторію: від дещо механістичних уявлень про відповідність (невідповідність) людини професійним вимогам та нормам до їх трансформації у концептуальні ідеї суб'єктності фахівця, творчого взаємозбагачення людини і професії, процесів самовиявлення, самореалізації, самовдосконалення особистості на шляху фахового становлення та зростання.

2. Сутнісні характеристики феномену «професійне самовизначення особистості» з позицій вітчизняних дослідників

У нашій країні професійне самовизначення, як наукова проблема, має власну історію розвитку та характеризується різноманітністю позицій учених, однак, на нашу думку, це ще не набуло сталості та розгорнутості в концептуальному полі професійного розвитку особистості, як це ми прослідковуємо при аналізі зарубіжних

²¹ Chen, C. P. (2004). Positive compromise: A new perspective for career psychology. *Australian Journal of Career Development*, 13, p. 19.

напрямів та теорій. Ці теорії в своєму змістовно-ціннісному сенсі співвідносяться з напрямками досліджень вітчизняних учених, а саме розкривають різні підходи щодо вироблення загальних вимог до праці і вибору професії, встановлення вікових закономірностей професійного розвитку, формування людини як суб'єкта професійної діяльності, вивчення проблем професійного шляху особистості.

Аналіз наявних досліджень і публікацій показав, що проблема професійного самовизначення особистості знайшла своє осмислення в теоретичних доробках Г. Балла, І. Беха, М. Боришевського, Є. Головахи, І. Зязюна, Г. Костюка, Н. Ничкало, П. Перепелиці, В. Рибалки, В. Семиченка, О. Скрипченка та ін. У сучасних дослідженнях різних наук і наукових напрямів простежується тенденція до вивчення проблеми професійного розвитку у контексті взаємовпливу індивідуальних особливостей людини і соціокультурного середовища в процесі професійного становлення фахівця.

Питання психічної регуляції професійного самовизначення та характеристика його як вікового новоутворення була представлена у розробках таких учених, як К. Варнавських, А. Войтко, О. Голомшток, Ф. Гоноболін, В. Моляко, В. Моргун, О. Мороз, Д. Ніколенко, Р. Пасічник, М. Піддячий, Н. Побірченко, В. Снявський, О. Туриніна, Б. Федоришин, В. Худін та ін. Проблеми професійного самовизначення та управління цим процесом досліджували В. Мадзігон, В. Сидоренко, М. Тітма, М. Тименко, О. Мельник та інші вчені. Основи організації та активізації професійного самовизначення школярів вивчали О. Вітковська, А. Вихрущ, О. Зайцев, Д. Закатнов, Є. Павлютенков, Д. Тхоржевський, Б. Федоришин, М. Янцура. Вивченню питань професійного самовизначення студентської молоді: механізмів формування мотивації, професійно важливих якостей, фахових здібностей, шляхів становлення професійної самосвідомості та самоідентичності, приділяли увагу Ж. Вірна, О. Кисла, Г. Кожухар, І. Корнієнко, У. Мороховська, Г. Мошкова, А. Перепелиця, О. Щотка. Отже, наявні наукові підходи та теорії розвитку проблеми професійного самовизначення особистості з позицій вітчизняних учених мають свої особливості. Закцентуємо увагу на деяких із них.

Варто відмітити, що починаючи з 30-х років ХХ століття в контексті **профорієнтаційного підходу** в дослідженнях українських науковців (А. Вихрущ, О. Зайцев, Д. Закатнов, О. Капустіна, Є. Павлютенков, В. Сидоренко, Т. Туранов, Д. Тхоржевський, Б. Федоришин, М. Янцура) акцент здійснюється на різних аспектах діяльності особистості, що розглядається як складний, перманентний

процес професійного вибору й пов'язаний з реалізацією профорієнтаційної та профконсультативної роботи та спрямованістю на всебічність. Вчені характеризують професійне самовизначення як процес самопізнання, об'єктивної оцінки власних індивідуальних особливостей, зіставлення своїх професійно важливих якостей і можливостей з вимогами, необхідними для оволодіння конкретною професією. Д. Закатнов і О. Капустіна розкривають професійне самовизначення як усвідомлення особистістю себе як суб'єкта професійної діяльності, що передбачає: 1) самооцінку людиною власних індивідуально-психологічних якостей та зіставлення своїх можливостей з психологічними вимогами професії; 2) усвідомлення своєї ролі в системі соціальних відносин і своєї відповідальності за успішне виконання діяльності та реалізацію своїх здібностей; 3) саморегуляцію поведінки, спрямованої на досягнення поставленої мети²².

Представники профорієнтаційного підходу виділяють фактори, які варто враховувати для оптимальної роботи з професійного самовизначення²³. Для ефективного управління професійним самовизначенням необхідно враховувати такі показники: інформованість учнів, сформованість суспільно значущих мотивів вибору професії, вираженість професійних інтересів, наявність спеціальних здібностей до певного виду професійної діяльності, практичний досвід в обраній трудовій діяльності, сформованість професійних намірів, реальний рівень домагань, стан здоров'я. Узагальнюючи дані науковців цього підходу, можна зробити висновок, що провідна діяльність учасника професійного самовизначення пов'язана з вирішенням певних завдань, що передують професійному вибору: аналіз власних ресурсів; підвищення інформованості про світ професій та їх вивчення; самосвідомість і формування образу «Я»; розвиток вольових якостей і механізмів саморегуляції; розвиток вміння ставити цілі професійного розвитку і співвідносити власні цілі до завдань суспільства; розвиток самостійності і вміння приймати рішення.

З позицій профорієнтаційного підходу також активно вивчаються умови і фактори, що впливають на успішність професійного самовизначення. У першу чергу автори відзначають наявність факторів макросередовища, зміст яких залежить від суспільно-економічного ладу суспільства; регіональні фактори – специфічні

²² Закатнов Д. О., Капустіна О. В. Професійне самовизначення старшокласників: методичний посібник. К.: КНЕУ, 2003. С. 37.

²³ Чистякова С. Н., Захаров Н. Н. Профессиональная профориентация школьников: организация и управление. М.: Педагогика, 1987.

особливості економічного і демографічного розвитку будь-якого регіону країни; індивідуальні чинники – психологічні та фізіологічні особливості людини (стать, міра розвитку індивідуальної свідомості, здібності, інтереси, ідеали, знання). Також на професійне самовизначення впливають: повноцінний психічний і особистісний розвиток, самосвідомість, становлення світогляду і життєвої позиції, наявність інтересів, нахилів та здібностей, ціннісних орієнтацій, професійних намірів, особистісні смисли професійної діяльності, сформовані професійні установки, рівень розвитку мислення²⁴. Як результат професійного самовизначення представники даного підходу бачать готовність зробити професійний вибір і сформованість плану подальшого професійного розвитку. Отже, професійне самовизначення особистості з точки зору представників профорієнтаційного підходу пов'язано з внутрішньою роботою людини у напрямку самопізнання і самовиховання, а також з пізнанням світу професій та особливостей ринку праці. Важливо зазначити, що існуючі методичні розробки з оптимізації професійного самовизначення у школярів можна використовувати і для роботи зі студентами закладів вищої освіти, оскільки проблеми, з якими стикаються старшокласники в період вибору професії дуже часто залишаються невирішеними і після вибору навчально-професійної установи.

Цікавою у цьому аспекті є позиція науковців щодо механізмів становлення особистості як суб'єкта професійного самовизначення. У працях Г. Балла, П. Перепелиці, В. Рибалки вказується на те, що важливим для людини є сформованість у неї активної профорієнтаційної позиції, у котрій через специфічну профінформаційну діяльність вона перетворює себе, формує себе як суб'єкта професійного самовизначення.

Таке традиційне бачення професійного самовизначення, як вікового новоутворення розкривається через сутність **психологічної концепції** (О. Голомшток, Ф. Гоноболін, Є. Клімов, В. Моляко, В. Моргун, О. Мороз, В. Сиявський, Б. Федоришин), в якій послідовно викладається цілісне бачення процесу становлення і розвитку професіоналізму фахівця, у тому числі в його віковій та індивідуальній динаміці, а також позначаються суперечливі тенденції розвитку цих процесів²⁵. Ці ідеї продовжують

²⁴ Чистякова С. Н., Захаров Н. Н. Профессиональная профориентация школьников: организация и управление. М., 1987.

²⁵ Лозовецька В. Т. Професійна орієнтація молоді в умовах сучасного ринку праці: монографія. К.: ІПТО НАПН України, 2012. С. 12.

досліджувати сучасні науковці, де питання професійного самовизначення розглядають як проблему підліткового віку (А. Войтко, В. Худін), як центральне психічне новоутворення ранньої юності (К. Варнавських, М. Піддячий, О. Туриніна, Р. Пасічник), як активну діяльність старшокласника, спрямовану на самореалізацію, центральною ланкою якої є вибір професії (О. Вітковська, О. Павлютенков). Значна кількість вітчизняних досліджень присвячена проблемі організації та активізації професійного самовизначення, зокрема, особливостям моделювання, психологічного супроводу професійного самовизначення учнівської молоді (Н. Побірченко), управління її професійним самовизначенням (В. Мадзігон, І. Бех, М. Тименко), професійною орієнтацією та становленням професійних самосвідомості та самоідентичності (Ж. Вірна, І. Корнієнко), дослідженню психологічних детермінант професійного самовизначення старшокласників.

У сучасній українській психологічній науці професійне самовизначення трактується як процес розвитку суб'єкта праці на різних етапах його професійного розвитку. Це **концепція системогенезу професійної діяльності**, в якій ключовим поняттям виступає «система професійної діяльності», а також досліджуються механізми формування професійної мотивації, професійно важливих якостей, професійних здібностей. У цьому сенсі досліджуються такі проблеми: особливості формування готовності студентів до професійно-управлінського самовизначення (О. Щотка), професійне самовизначення студентів подвійних спеціальностей (Л. Долинська, О. Гриньова), професійного самовизначення майбутніх фахівців різних галузей (М. Вечірко, О. Кисла, Г. Кожухар, У. Мороховська, Г. Мошкова, О. Пряжнікова, А. Перепелиця).

З позицій **цілісного підходу**, вчені (А. Бондар, М. Дубінка, Д. Закатнов, О. Капустіна, О. Мельник, Б. Федоришин, М. Чобітько) досліджують проблему професійного самовизначення в якості важливого компонента розвитку всієї особистості. Дослідження науковців дало змогу стверджувати, що професійне самовизначення майбутнього педагога є неперервним процесом, воно не обмежене часовими рамками, є сутнісною характеристикою і основним механізмом процесу професійного становлення фахівця. Тобто таким, що забезпечує його саморозвиток, самореалізацію і самоздійснення в професійній діяльності. М. Чобітько доводить, що «самовизначення вчителя у річищі педагогічної реальності ставить його перед вибором тієї парадигми, в межах якої він має намір реалізувати себе у професії на підставі усвідомлення і прояву своєї

внутрішньої цілісності, свого істинного «Я» і його збагачення завдяки «входженню» у професійну культуру суспільства. Вибір гуманітарної парадигми і особистісно-орієнтованої діяльності в ній як способу професійного буття вказує на те, що професійно-особистісне самовизначення педагога по суті своїй є культуродоцільним і культуротворчим процесом, підґрунтям якого є процеси смислоутворення і ціннісного самовизначення вчителя, ідентифікації себе як носія гуманістичних норм і цінностей. Це, свого роду, духовний акт, що веде до побудови професійно цінної життєвої концепції і «Я-концепції»²⁶.

Реальною причиною педагогічних дій учителя, що стоїть за мотивами як безпосереднім побудженням, є інтерес – особистісний і професійний. Він надає орієнтуючу дію на діяльність педагога, тобто під впливом інтересу відбувається формування направленості особистості вчителя на усвідомлення цілей діяльності і самовдосконалення в процесі реалізації особистісно-орієнтованого підходу. Наявність потреби і прагнення досягти майбутнього результату є інваріантною ознакою, що визначає мету як образ передбачуваного результату. Усвідомлена і прийнята вчителем мета покликана надавати особистісний смисл педагогічної діяльності. Під особистісним смислом розуміється індивідуалізоване відображення справжнього відношення особистості до тих об'єктів, заради яких розгортається її діяльність, усвідомлене як «значення для мене». Основними об'єктами, до яких формується відношення аспекту, котрий ми досліджуємо, є особистісно-орієнтована педагогічна діяльність і позитивний образ «Я-професійне»²⁷. Отож, відправним моментом для максимально повної творчої самореалізації педагога у професійній діяльності є встановлення ним особистісного смислу педагогічної діяльності, її особистісна спрямованість та відображення дійсного відношення до свого «Я-професійного».

Виходячи з позицій цілісності, Є. Клімов переконує, що основним механізмом професійного самовизначення є формування особистості як утворення особливого типу системних відносин усередині цілісної

²⁶ Чобітько М. Г. Особистісне і професійне самовизначення майбутнього вчителя. *е-журнал «Педагогічна наука: історія, теорія, практика, тенденції розвитку»*. 2009. № 3.

²⁷ Чобітько М. Г. Особистісне і професійне самовизначення майбутнього вчителя. *е-журнал «Педагогічна наука: історія, теорія, практика, тенденції розвитку»*. 2009. № 3.

особистісної організації²⁸. Представники цього підходу характеризують окреслену проблему досить широко: 1) «самовизначення професійне – міра самооцінки себе як фахівця певної професії; 2) змістовна сторона спрямованості особистості, що взаємодіє з покликанням; 3) найважливіший об'єкт формування особистості в процесі професійної орієнтації» тощо²⁹. Аналіз результатів досліджень учених щодо дефініції «професійне самовизначення», дає можливість виділити найбільш визначальні ознаки: 1) усвідомлення свого власного «Я» у світі професій; 2) ціннісні орієнтації і професійні перспективи; 3) професійну спрямованість і вибір професії; 4) врахування потреб суспільства в тій або іншій діяльності; 5) формування особистісного відношення до професійної діяльності; 6) вдосконалення себе у вибраній професійній діяльності. Саме тому професійне самовизначення характеризується як багатоплановий процес, який можна розглядати з різних точок зору: 1) як серію задач, які суспільство ставить перед особистістю, яка формується, і які особистість має вирішити за певний період часу; 2) як процес поетапного прийняття рішень, за допомогою яких індивід формує баланс між своїми побажаннями та нахилами і потребами суспільства; 3) як процес формування індивідуального стилю життя, частиною якого є професійна діяльність³⁰.

Представники **особистісно-діяльнісного підходу** професійного самовизначення (Н. Гузій, І. Маноха, О. Мерзлякова, М. Пряжніков, А. Нежута) істотно збагатили теорію й практику професійного самовизначення. М. Пряжніков зазначає, що сутнісно професійного самовизначення є самостійний та усвідомлений пошук і знаходження особистісного змісту в трудовій діяльності, яку уже обрали, і всієї життєдіяльності в конкретній культурно-історичній (соціально-економічній) ситуації. Його головна мета полягає в «поступовому формуванні внутрішньої готовності до усвідомленої і самостійної побудови, корекції і реалізації перспектив власного розвитку (професійного), готовності самостійно знаходити особистісно

²⁸ Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения. Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. С. 74.

²⁹ Повшедная Ф. В. Методологические основы профессионального самоопределения будущего учителя: Монография. Н. Новгород, 2002. С. 24.

³⁰ Дубінка Микола. Специфіка професійного самовизначення особистості майбутнього фахівця. *Наукові записки*. Вип. 140. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2015. (Серія: Педагогічні науки). С. 48.

значущі смисли в конкретній професійній діяльності»³¹. Науковець наголошував на нерозривному зв'язку професійного самовизначення із самореалізацією людини в інших важливих сферах життя.

Ми враховуємо позицію Є. Клімова, який розглядає професійне самовизначення «... як важливий прояв психічного розвитку, формування себе як повноцінного учасника спільноти, «деталлю» чогось корисного, об'єднання професіоналів». Науковець сформулював положення про індивідуально-професійний розвиток людини, зазначив на провідних протиріччях, виокремив етапи, розробив теорію профконсультації. При цьому дослідник уточнює та більш повно розкриває змістовну сторону професійного самовизначення, яку трактує «як діяльність людини, що приймає той або інший зміст, це, насамперед, образи бажаного майбутнього, особливості усвідомлення себе й свого місця в системі ділових міжособистісних відносин»³². Аналізуючи результати досліджень ученого, робимо узагальнення, що професійне самовизначення здійснюється впродовж усього професійного життя і не зводиться до одномоментного акту вибору професії, не закінчується завершенням професійної підготовки за обраною спеціальністю. Науковець стверджує, що професійне самовизначення не є простим «самообмеженням» або добровільним входженням у професійну обмеженість: це завжди активний пошук можливостей для власного професійного розвитку.

Цінним доробком при аналізі саме вітчизняних напрямів професійного самовизначення є дослідження О. Мерзлякової, яка цей феномен характеризує як чинник саморозвитку особистості. У цьому контексті інший науковець І. Маноха здійснює аналіз зазначеного феномену з позицій професійного потенціалу особистості. Підтримує такий підхід А. Нежута, яка вважає, що професійне самовизначення – є важливою характеристикою соціальної та психологічної зрілості особистості, її потреби в самореалізації та самоактуалізації. Відповідно, життєва позиція особистості, її світоглядні установки, ідеали і соціальні цінності є тим підґрунтям, яке визначатиме професійну стратегію та професійне самовизначення особистості. Зокрема, ряд науковців вказують, що на успішність професійного самовизначення впливатиме дотримання особистістю таких принципів: вона повинна

³¹ Пряжников Н. С. Профессиональное и личностное самоопределение. М., 1996. С. 54.

³² Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения. Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. С. 74.

творити власне професійне життя; усвідомлювати свої майбутні можливості та сприяти їх розвитку; бути активною та відповідальною при виборі професії та визначенні шляхів її реалізації; ставити реалістичні цілі та досягати необхідного результату у процесі оволодіння майбутньою професійною діяльністю; визнавати помилки при професійному самовизначенні та цілеспрямовано працювати щодо їх усунення тощо³³.

Г. Радчук розглядає професійне самовизначення як детермінанту професійного становлення особистості. Автор наголошує, що цей процес виступає не лише певним актом або стадією професійного становлення, а є його сутнісною основою, неперервним процесом пошуку і набуття людиною смислів своєї професійної діяльності, відкриття та реалізації свого «Я» як професіонала, здійснення вибору у проблемних ситуаціях, котрі ставить перед ним професійна діяльність, що постійно змінюється й ускладнюється³⁴.

Варте уваги дослідження О. Вітківської, яка вважає, що професійне самовизначення – цілісний, інтегративний процес, у якому реалізуються основні життєві цінності людини і конкретизуються аспекти її життєвого, особистісного, соціального самовизначення. Це вибір молодого людиною напряму і змісту свого подальшого розвитку, сфери і засобів реалізації індивідуальних якостей і здібностей, соціального середовища для втілення своєї життєвої мети і моральних цінностей. Авторка зауважує, що з точки зору психологічного змісту, професійне самовизначення особистості – є її свідомо внутрішня діяльність, спрямована на власну самореалізацію і особистісне зростання, яке здійснюється шляхом усвідомлення своєї "реалізаційної спрямованості", прийняття рішень, що визначають напрям самоактуалізації і подальшого розвитку особистості, а також шляхом пошуку оптимальних і прийнятних для особистості засобів реалізації цих рішень і узгодження всіх елементів індивідуальної профорієнтаційної ситуації. ЦентRALьною ланкою процесів самовизначення виступає вибір як свідомо активність особистості і

³³ Гузій Н. В. Проблема професіогенезу фахівця в ракурсі сучасних теорій професіоналізації. К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/4146/Huziy.pdf?sequence=1>

³⁴ Радчук Г. К. Особистісне та професійне самовизначення як чинник професійного становлення особистості. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2012. Вип. 5.

моральний вчинок. В основі здійснення вибору знаходиться процес розв'язання внутрішніх і зовнішніх протиріч³⁵.

Результати дослідження професійного самовизначення як важливого компоненту професійного становлення особистості, що є спорідненим у своїй інтегративній єдності із зарубіжною **концепцією «професійної зрілості»** (Д. Сьюпер), переконують, що в процесі життєвого шляху особистості спостерігається безпосередня залежність його від рівня зрілості особистості, від характеру і способів її ідентифікації себе із професією.

У цьому контексті науковець М. Чобітько стверджує, що на шляху професійного становлення педагога, важливим є сформованість професійно значущих мотивів, які інтегруючись з високим рівнем креативності, забезпечують оптимальний результат педагогічної діяльності. Для таких учителів характерний пошук інноваційних форм і методів роботи, осмислення своєї діяльності, створення власної концепції освітнього процесу. Вчитель із мотивами особистісної самореалізації надає перевагу творчим видам праці, що відкривають беззаперечні можливості для саморозвитку, кожний раз здійснює вибір кращого варіанту методу, що осмислений через усвідомлення своїх здібностей і педагогічних завдань. М. Чобітько зазначає, що таку діяльність відрізняє високий рівень сприйняття нового, постійний пошук себе в новому, потреба у створенні нового, бачення різних форм педагогічної діяльності. Характеризуючи вчителя з мотивами особистісної самореалізації, науковець зазначає, що це людина з високим рівнем творчого потенціалу, що має прояв у прагненні досягнути результату в своїй діяльності без особистісної прагматичної мотивації, як такий, що отримує задоволення у самій інноваційній діяльності, яка має для нього глибокий особистісний смисл. Його відрізняє створення нових концептуальних підходів, високий рівень рефлексії і психологічної готовності до сприйняття нового³⁶.

У розрізі типологічної теорії (О. Липман, Ле Сенна, Дж. Холланд) цікавою є позиція К. Альбуханової-Славської, яка виокремлює декілька типів і рівнів професійного самовизначення: 1. Ідентифікація, в основі якої лежить прагнення особистості досягти високого рівня матеріального достатку, орієнтації на просування в

³⁵ Вітковська О. І. Професійне самовизначення особистості і практичні аспекти професійної консультації: монографія. К.: Науковий світ, 2009. С. 27.

³⁶ Чобітько М. Г. Особистісне і професійне самовизначення майбутнього вчителя. *е-журнал «Педагогічна наука: історія, теорія, практика, тенденції розвитку»*. 2009. № 3.

сферах професійної діяльності, що високо оплачується. 2. Ідентифікація особистістю себе з громадською діяльністю дає той тип професійного самовизначення, який пов'язаний із професійними перспективами в будь-якій діяльності, що забезпечує прояв нею соціальної активності. 3. Ідентифікація, в основі якої лежить відношення до себе як носію певних здібностей, орієнтує на максимальний прояв і на професійний розвиток в тій професії, де ці здібності будуть затребувані. 4. Ідентифікація людини, що володіє широтою здібностей і орієнтована на творчість у праці, визначає реалізацію нею себе в тих професіях, які надають можливість творчості³⁷.

Вітчизняні науковці стверджують, що на шляху свого самовизначення фахівець в тій чи іншій мірі виявляє свою діяльність через такі її аспекти: 1) нормативний (сукупність тих вимог, які висуваються до особистості суспільством взагалі чи колективом зокрема: а) фізична, інтелектуальна, моральна готовність до виробничої праці; б) готовність до виконання обов'язків; в) готовність до згуртування колективу, його підтримка і розвиток); 2) реальний (матеріальний або духовний внесок, який був зроблений для педагогічного колективу чи суспільства взагалі: а) особистий фактичний внесок, який особистість робить для колективу, та визнання його цінності; б) підтримка та позитивна оцінка активності, самостійності особистості в діяльності та спілкуванні в рамках моральних норм суспільства); 3) психологічний (усвідомлення, співвіднесення вимог особистості і вимог оточуючих: а) загальна спрямованість на співпрацю; б) уміння підкоряти власні бажання на користь колективу).

Досліджуючи специфіку окресленої проблеми, зазначаємо, що самовизначення є процесом і результатом усвідомленого вибору особистістю своєї позиції, цілей і засобів самореалізації у конкретних життєвих обставинах. Найважливішими його характеристиками з позицій вітчизняних учених є активність, здатність до самостійного вибору, належний рівень відповідальності. Процес самовизначення передбачає пошук значимої для себе та схвалюваної іншими позиції суб'єктності. Він характеризується: 1) особистісною рефлексією (пошуком відповіді на запитання «Хто я?», виокремленням себе по відношенню до соціального; переживаннями; усвідомленням права на самооцінку, можливістю бути собою); 2) добудовою власної ідентичності по відношенню до інших людей, у першу чергу

³⁷ Абульханова-Славская К. А. Диалектика человеческой жизни. М.: Наука, 1979. С. 145–146.

значимих; 3) випробуванням себе і своїх можливостей, удосконаленням умінь та навичок, необхідних у діяльності; 4) вибірковістю ставлень до дійсності, а також їх моделюванням та відтворенням у різних видах творчої самореалізації³⁸.

Отже, особливістю сучасних вітчизняних досліджень професійного самовизначення є те, що зазначена проблема розглядається у взаємозв'язку з особистісним, життєвим, соціальним самовизначенням, через вплив на професійне самовизначення оточуючого середовища й активної життєвої позиції особистості. У сучасному розумінні професійне самовизначення вітчизняні науковці характеризують як процес формування особистістю ставлення до професійної діяльності, до себе як суб'єкта цієї діяльності; як спосіб реалізації через тривалий процес узгодження внутрішньо-особистісних цілей, нахилів, здібностей з можливостями їх реалізації та умовами, які створюють конкретні види діяльності та соціально-професійні потреби.

3. Значущість проблеми самовизначення у процесі професійного становлення фахівця

Здійснюючи аналіз сутності процесу професійного становлення фахівця, ми підтримуємо положення про творчу й інтегративну значущість педагогічної діяльності, про смислову природу буття людини у світі, діалогізм між майбутнім фахівцем і професійним середовищем, цілісність та активність власне особистості. Професійне становлення майбутнього професіонала розглядається як форма розвитку особистості, багатоаспектний, багаторівневий, детермінований процес, в якому, як вказує О. Щотка, варто виокремити такі сторони: 1) зовнішня – має вияв у об'єктивних характеристиках педагогічної діяльності, в соціальній ситуації професіоналізації, у продуктивності з реалізації функціональних обов'язків; 2) внутрішня, суб'єктивна – може бути розглянута в таких аспектах: змістовно-структурний (необхідні знання, вміння, навички, якості, професійні цінності, позиції тощо); біографічний (динаміка професійного розвитку впродовж життя); продуктивно-результативний (рівні професіоналізму, внутрішні та зовнішні

³⁸ Дубінка Микола. Специфіка професійного самовизначення особистості майбутнього фахівця. *Наукові записки*. Вип. 140. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2015. (Серія: Педагогічні науки). С. 49.

надбання)³⁹. При цьому самовизначення у професійній діяльності є самостійним вибором професії, що здійснений у результаті аналізу внутрішніх ресурсів, здібностей, і співвіднесення їх з вимогами професії. У цьому сенсі, на наш погляд, чітко збалансована активність суб'єкта діяльності, усвідомлення ним своїх можливостей і співставлення їх з соціальною необхідністю.

У контексті окресленої позиції, як рушійну силу самовизначення особистості варто виокремити протиріччя між «хочу» (чіткість мети, наявність життєвих планів, ідеалів) – «можу» (свої можливості, схильності, здібності) – «маю» (свої особистісні й фізичні властивості) – «ти зобов'язаний» (що від нього очікує колектив, суспільство), які трансформуються в «я зобов'язаний, інакше не можу». Співставлення цих елементів, тобто самооцінка, поряд з ідентифікацією є другим механізмом для самовизначення особистості, без якого неможлива персоніфікація. При їх взаємодії перший механізм, як правило, забезпечує діяльнісний аспект самовизначення, другий – когнітивний⁴⁰.

Мислячи та діючи індивідуально, особистість включає свою діяльність в діяльність інших людей через відносини, що суспільно опосередковані. При цьому вона є суб'єктом, що реалізує нову дійсність. Через систему таких взаємостосунків відбувається її становлення як суб'єкта самостійної діяльності, творчо-дієвої особистості. Така організація здійснюється тому, що суб'єкт у своїх діях, в актах творчої самодільності не тільки здатен себе виявити, а й творить, самовизначається⁴¹. Через взаємодію здійснюється діяльність суб'єкта, забезпечується реальність виникнення нових форм та рівнів розвитку, відбувається становлення соціального як реальності універсального буття, де самоставлення перетворюється на мету, яка передбачає зростання особистості як професіонала⁴². Саме синтез діялісного та когнітивного аспектів на певному щаблі зрілості і взаємної відповідності може виступати для самого індивіда як «почуття самостійності». Це почуття може відобразити рівень

³⁹ Щотка О. П. Формування психологічної готовності студентів педагогічних університетів до професійно-управлінського самовизначення: Дис. ... канд. псих. наук: 19.00.07. К., 2003. С. 32–33.

⁴⁰ Дубінка Микола. Специфіка професійного самовизначення особистості майбутнього фахівця. *Наукові записки*. Вип. 140. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2015. (Серія: Педагогічні науки). С. 48.

⁴¹ Рубинштейн С. Л. Принцип творческой самодеятельности. *Вопросы философии*. 1989. № 4. С. 94.

⁴² Радул В. В. Соціально-професійні проблеми сучасної педагогічної науки. Харків: Мачулін, 2019. С. 286.

розвитку духовних потреб людини, таких як потреба в повазі, потреба в значущості виконуваної роботи, потреба в самовираженні, а також рівень їх задоволення. Таким чином, самовизначення у процесі професійного становлення є усвідомлення вказаних впливів і вимог з комплексом внутрішніх умов: бажаннями, прагненнями, ціннісними орієнтаціями, запитами, цілями, планами та ін. (компонент «хочу»), потенційними можливостями і здібностями (компонент «можу»), наявними фізичними та розумовими якостями – досвідом, рисами характеру (компонент «маю») і з орієнтацією усього цього на діяльність згідно критеріїв професіоналізму. Саме співвіднесення виділених констант є важливою характеристикою самовизначення особистості, яке на шляху її професійного становлення пов'язане з суб'єктивністю і розуміється як індивідуальна реалізація суспільної детермінації. При цьому чинниками самовизначення є: суб'єктивність (свідома активність і цілеспрямованість суб'єкта в конструктивній діяльності, міра свободи у прийнятті рішень під час задоволення потреб) та креативність (здатність до творчого мислення та прийняття рішень). У процесі цієї реалізації особистість здійснює вчинки, дії, активізує себе, набуваючи суб'єктивного досвіду.

Важливою особливістю людини є здатність, що формується особливим способом відтворення її й середовища, її існування в діяльності й за допомогою діяльності, тобто, як стверджує В. Лекторський, суб'єктивний досвід стає можливим за умови ставлення до себе як до об'єкта, залученого до мережі об'єктивних взаємодій з предметами та стосунків з іншими людьми. Змістовно розширюючи цю позицію В. Радул підкреслює, що зовнішні предмети стають для суб'єкта світом об'єктів, незалежних від нього і його свідомості, лише тоді, коли з'являється перший, елементарний акт самопізнання. Суб'єкт усвідомлює не тільки свою причетність до об'єктивної мережі відносин, а й унікальність власної позиції у світі. Остання виявляється, по-перше, у тому, що індивід займає таке місце в системі просторово-часових зв'язків, якого не має жоден інший суб'єкт; по-друге, у тому, що лише він має «внутрішній доступ» до власних суб'єктивних станів⁴³, виявляючи свою самобутність та активність.

Саме активність суб'єкта, як вказує К. Абульханова-Славська, базується на здатності мобілізувати свої можливості та визначити

⁴³ Радул В. В. Соціально-професійні проблеми сучасної педагогічної науки. Харків: Мачулін, 2019. С. 286.

способи досягнення цілей⁴⁴. При цьому суб'єктність людини формується та має вияв у створенні речей, ідей, відносин. Звідси можна зробити висновок, що галузь формування та прояву суб'єктності людини – суб'єкт-об'єктні відносини, які поступово переростають у суб'єкт-суб'єктні, де в особистості має розвиватися ціннісне ставлення як до себе, так і до оточуючих. Підґрунтям формування таких відносин є система наявних суспільних особистісно-професійних цінностей. При цьому, як слушно наголошує В. Радул, цінності, зумовлені об'єктивними соціальними умовами та обставинами, набувають смислу тільки в співвіднесенні їх із суб'єктом і виникають у відношеннях його з об'єктами навколишнього. Тільки тоді вони здобувають аксіологічний знак, якщо людина надає їм переваги, тому позитивне виховання є тільки до зовнішніх упливів; передусім, воно залежить від особистості, її моральних установок у досягненні гармонії із зовнішнім та внутрішнім світом, її готовності до свідомого самообмеження своїх потреб, прагнення до доброзичливості та творчості⁴⁵.

Проте, розглядаючи самовизначення, не варто залишати поза увагою те, що сутність людини – комплекс суспільних відносин, які визначають її як суб'єкта в тій мірі, в якій вона, перетворюючи, присвоює їх в залежності від свого місця, активності. Таке визначення «іншими» розуміється як процес впливу і пред'явлення вимог до особистості суспільством, колективом, іншими людьми, які є значущими – компонент «вимагають». При цьому цінність конкретної особистості визначається з позицій її соціальної активності, яка є підґрунтям розвитку критичності, здатності змінювати стереотипи й способи діяльності; основою, що у подальшому визначає готовність до самореалізації, саморозвитку та самовдосконалення. Саме тому ми можемо стверджувати, що самовизначення є процесом і результатом усвідомленого вибору особистістю своєї позиції, цілей і засобів самоактуалізації та самореалізації у конкретних життєвих обставинах, які забезпечують внутрішню активність індивіда, спрямовану на «продовження себе в інших людях»⁴⁶.

⁴⁴ Абульханова-Славская К. А. Диалектика человеческой жизни. М.: Наука, 1979. С. 163.

⁴⁵ Радул В. В. Соціально-професійні проблеми сучасної педагогічної науки. Харків: Мачулін, 2019. С. 283.

⁴⁶ Цотка О. П. Формування психологічної готовності студентів педагогічних університетів до професійно-управлінського самовизначення: Дис. ... канд. псих. наук: 19.00.07. К., 2003. С. 39.

У визначенні сутності самовизначення деякі автори спираються на ідею самодетермінації та свободи вибору і в такому разі сенс самовизначення розуміють як «готовність людини усвідомлено, самостійно, вільно планувати й реалізовувати перспективи свого розвитку, що співвідноситься з проблемами становлення свого життєвого шляху як неповторного та з процесом розуміння сутності себе та своєї самості»⁴⁷. Про особистість, яка стала на шлях самовизначення, говорять як про людину, яка перемагає потребу шукати опору у зовнішній підтримці і, навпаки, здатна робити самостійні вибори, займати позицію, бути відкритою та готовою до будь-яких поворотів свого життєвого шляху. Така людина схильна довіряти собі та знаходити внутрішню основу в собі, вона знаходиться в стані рівноваги зі світом і відкриває для нього свій творчий потенціал і цим самим творить себе. Важливими внутрішніми умовами досягнення людиною самодетермінації поведінки вважають: усвідомлення нею чинників, що впливають на поведінку, передбачення й усвідомлення наявних можливостей та передбачення варіантів майбутнього, а також наявність психологічних потреб у самоусвідомленні, а також ціннісно-сислової основи самовизначення, що відповідає буттєвому рівню цінностей за А. Маслоу⁴⁸.

При цьому, виявлення студентами своїх можливостей, розвиток власних здібностей у досягненні мети відбувається за умови розуміння професійних здібностей, позитивного фахового ставлення. Власне професійна спрямованість передбачає розуміння й внутрішнє прийняття цілей і завдань діяльності, ідеалів, установок. Усі ці компоненти професійної спрямованості є показником рівня її сформованості у студентів, характеризуються динамічністю, домінуванням різних мотивів, далекою або близькою перспективою.

Також у структурі професійного самовизначення важливо виокремлювати єдність свідомості та діяльності, вплив зовнішнього через внутрішнє, з врахуванням особистісних характеристик суб'єкта. Адже свідомість і діяльність, внутрішнє і зовнішнє опосередковуються особистістю. Це створює більші можливості об'єктивного пізнання самого суб'єкта, його цілеспрямованості, без яких зрозуміти і дослідити проблему самовизначення неможливо. Ця сторона особистості вивчається на основі принципу

⁴⁷ Савченко Н. С. Моделювання професійної підготовки та діяльності фахівця [Навчальний посібник]. Кіровоград: ФО-П Александрова М. В., 2015. С. 127.

⁴⁸ Maslow A. H. (1954). *Motivation and personality*. New York: Harper and brothers.

життєдіяльнісних відносин особистості, розробленого К. Абульхановою-Славською⁴⁹, та динамічного підходу, автором якого є Л. Анциферова. Для нас важливі положення про необхідність вивчення різних форм існування і здійснення особистості, розкриття детермінант цього здійснення. Завдяки ним, у результаті способів їх перетворення, з'являються різні психологічні новоутворення, формується рівень організованості особистісної системи, змінюється режим її функціонування. Отже, єдність свідомості і діяльності, вплив зовнішнього через внутрішнє, динамічний підхід до вивчення особистості, визначають стратегію і принципи дослідження самовизначення фахівця.

На рівні професійного становлення фахівця самовизначення виступає як міра співвіднесення зовнішнього визначення життєдіяльності умовами й обставинами та протиставлення «зовнішньому» власної активності людини, що обумовлена наявністю у неї свідомості та дії. Розвиток самовизначення, як зазначає С. Рубінштейн⁵⁰, пов'язується із розвитком особистості та набуттям особистої зрілості. Основними напрямками розвитку особистості на шляху її самовизначення вказуються: 1) напрям розширення сфери активності, подолання ситуативності власного функціонування; 2) напрям на свідоме творення індивідуальної ситуації життєдіяльності у відповідності із системою власних уявлень про світ. Свідоме самовизначення, за твердженням науковця, стає можливим через формування особистісного «ставлення» і «позиції». У позиції узагальнюються та систематизуються розрізнені ставлення індивіда до рухливого перебігу ситуації життєдіяльності. З появою рефлексії сама позиція стає предметом ставлення, що визначає формування світогляду. З цього моменту виникає проблема «близького» та «віддаленого», що є наслідком формування ставлення до позиції з боку її зміни, як виразу зміни ситуації⁵¹. Тобто, починається період функціонування зрілої особистості, що піднялася у своєму розвитку до рівня осмислення власного життя як цілісності, яка здатна визначати цей напрям відповідно до системи власних уявлень про світ – світогляду та формувати себе як інструмент досягнення цілей. При цьому «потреба саморозуміння, самопізнання,

⁴⁹ Абульханова-Славская К. А. Диалектика человеческой жизни. М.: Наука, 1979.

⁵⁰ Рубинштейн С. Л. Принцип творческой самодеятельности. *Вопросы философии*. 1989. № 4. С. 91.

⁵¹ Рубинштейн С. Л. Принцип творческой самодеятельности. *Вопросы философии*. 1989. № 4. С. 91.

самоактуалізації, самоздійснення й інших феноменів само – зростає разом із розширенням знань людини про світ й про себе, разом із зростанням суб'єктивних можливостей й ускладненням завдань, що постають перед людиною, знання про світ, професію»⁵².

Професійне самовизначення передбачає наявність трьох складових: процесу, суб'єкта та меж, відносно яких воно відбувається. Варто зазначити, що межі «просторів», в яких визначається фахівець, є неоднозначно заданими, власне, через що і стає можливим самовизначення. При цьому самовизначення розуміється як готовність особистості до дій, одночасно пов'язаних із змістом ситуації та особистісними орієнтаціями. Це здібність будувати себе саму, свою індивідуальну історію, вміння переосмислювати власну сутність. Принциповим є розуміння самовизначення як перманентного процесу, що потребує спеціального формування на всіх етапах професіоналізації. Умовою успішного самовизначення є вихід за межі наявної ситуації, що забезпечується рефлексивними здатностями людини. Ситуація, якщо вона має для особистості суб'єктивну значущість, детермінує її самовизначення. При цьому механізмом є об'єктивація-суб'єктивація ситуації та акт її особистісної проблематизації, що є дієвим способом для самовизначення особистості та ставить її в ситуацію невизначеності, нетиповості, вимагає перегляду можливостей і здібностей.

Становлення особистості у процесі професіоналізації може набувати різних форм: індивідної, індивідно-особистісної та особистісної. Для *індивідної форми* професійного становлення характерне прагнення до збереження засвоєних норм і дій, підтримання балансу між собою й вимогами педагогічної діяльності. *Індивідно-особистісна форма* є перехідною і характеризується тимчасовою втратою фахівцем сенсу виконуваної діяльності та розбалансуванням системи «людина – педагогічна діяльність». *Особистісна форма* професійного становлення особистості виявляється у готовності фахівця до осмислення різних сторін обраної діяльності та переосмислення старих способів і засобів дії, стереотипних ставлень, в активному прагненні до нових смислів у виконуваний роботі. Цей спосіб професійної поведінки стає можливим завдяки здатності професіонала до самовизначення й

⁵² Радул В. В. Соціально-професійні проблеми сучасної педагогічної науки. Харків: Мачулін, 2019. С. 284.

саморозвитку⁵³. Самовизначення виступає провідною формою активності професіонала на даному рівні професіоналізації, стає властивістю його особистості. Провідні цінності суб'єкта педагогічної діяльності починають виконувати функцію кінцевих засад вибору тих предметів, засобів і способів, які утворюють цілісну діяльність, тому саморозвиток людини стимулює перетворення професійної діяльності⁵⁴, що у свою чергу є однією зі спонукальних сил розвитку особистості.

ВИСНОВКИ

Узагальнення поглядів як зарубіжних, так і вітчизняних науковців на окреслену проблему, дозволяє сформулювати такі загальні теоретико-методологічні положення дослідження професійного самовизначення особистості: 1) сутність цієї дефініції пов'язана з ціннісно-сисловою природою взаємодії людини й світу, індивіда й професії; 2) як системне утворення воно закономірно формується у процесі професіоналізації індивіда, основною умовою виходу на рівень самовизначення є розвиток рефлексивної свідомості та самосвідомості фахівця; 3) забезпечує об'єктивізацію суб'єктних якостей особистості професіонала; 4) включає в себе два аспекти: професійний і особистісний; 5) може мати як ситуативний характер, так і виступати особистісною характеристикою професіонала; 6) можливе через розкриття його передумов, структурних і динамічних характеристик.

Аналіз літератури з професійного самовизначення дає підстави віднести досліджуваний феномен до реально-практичної структури діяльності фахівця, що характеризується: 1) своєрідним поєднанням внутрішніх факторів професійного самовизначення і зовнішніх умов; 2) усвідомленням збуджуючого «хочу» і спонукального «вимагають»; 3) наявністю комплексу реально-практичних дій людини в умовах ринку, спрямованих на прийняття рішення щодо морального змісту актуальної ситуації та на реалізацію прийнятого рішення; 4) дієвістю комплексу пізнавально-перетворюючих дій, спрямованих на постдійове усвідомлення здійснених поведінкових дій, на усвідомлення результатів діяльності, на оцінювання, осмислення їх.

⁵³ Рубинштейн С. Л. Принцип творческой самодеятельности. *Вопросы философии*. 1989. № 4. С. 90–91.

⁵⁴ Щотка О. П. Формування психологічної готовності студентів педагогічних університетів до професійно-управлінського самовизначення: Дис. ... канд. псих. наук: 19.00.07. К., 2003. С. 33–34.

Проаналізувавши наявні підходи та теорії з окресленої проблеми, визначаємо ряд орієнтирів, на які має бути спрямовано процес професійного самовизначення педагога: 1) сформувавши установку на власну активність та самопізнання як основу професійного самовизначення; 2) забезпечити самопізнання та сформувавши «образ-Я» як суб'єкта майбутньої професійної діяльності; 3) сформувавши вміння зіставляти «образ-Я» з вимогами професії до особистості та потребами ринку праці, створювати на цій основі професійний план і перевіряти його; 4) сформувавши вміння аналізу різних видів професійної діяльності, враховуючи їх спорідненість за психологічними ознаками та схожістю вимог до людини; 5) створювати умови для перевірки можливостей самореалізації в різних видах професійної діяльності шляхом організації професійних проб; 6) забезпечити розвиток професійно важливих якостей; 7) сформувавши мотивацію та психологічну готовність до зміни професії і переорієнтації на нову діяльність; 8) виховувати загальнолюдські та загальнопрофесійні якості, потреби особистості.

АНОТАЦІЯ

У розділі автор розкриває питання професійного самовизначення, окреслюючи це як важливу психолого-педагогічну проблему, що охоплює процес становлення особистості як фахівця та її соціалізацію, під час яких майбутній спеціаліст набуває готовності до самостійної, творчої професійної діяльності на основі усвідомлення і суб'єктивного співвіднесення суспільних вимог з власними потенційними та наявними здібностями, комплексом внутрішніх умов, та, разом з цим, набуває здатності до самостійного прийняття рішень відносно важливих професійних цілей, які мають сенс як для самого суб'єкту, так і для суспільства. Змістовна сторона спрямована на окреслення передумов становлення та напрямів розвитку професійного самовизначення.

Перший підрозділ присвячений розкриттю методологічних основ професійного онтогенезу та характеристик підходів зарубіжних авторів щодо представлення проблеми професійного самовизначення. Автор констатує, що існують різні концептуальні моделі, які під впливом розвитку теорій особистості та посилення тенденцій гуманізації психології праці трансформувалися у провідні напрями та підходи дослідження проблеми професійного самовизначення. При цьому робить акцент на провідних зарубіжних напрямках та теоріях – диференційно-діагностичний напрям, теорія рішень, психодинамічний напрям, типологічний напрям, теорія

професійно-особистісного розвитку спеціаліста, соціально-когнітивна кар'єрна теорія, сучасна теорія професійного самовизначення.

Зміст другого підрозділу розкриває сутнісні характеристики феномену «професійне самовизначення особистості» з позицій вітчизняних дослідників.

Третій підрозділ окреслює значущість проблеми самовизначення у процесі становлення фахівця, де автор зазначає на основних засадах професійного самовизначення майбутніх спеціалістів у процесі їх фахової підготовки; доводить, що представлений процес професійного розвитку особистості має специфічні властивості, а сформованість професійного самовизначення є першоосною та запорукою ефективності подальшого професійного становлення майбутнього фахівця.

Література

1. Абульханова-Славская К. А. Диалектика человеческой жизни. М.: Наука, 1979. 224 с.

2. Вітковська О. І. Професійне самовизначення особистості і практичні аспекти професійної консультації: монографія. К.: Науковий світ, 2009. 92 с.

3. Гузій Н. В. Проблема професіогенезу фахівця в ракурсі сучасних теорій професіоналізації. К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/4146/Huziy.pdf?sequence=1>

4. Дубінка Микола. Специфіка професійного самовизначення особистості майбутнього фахівця. *Наукові записки*. Вип. 140. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2015. (Серія: Педагогічні науки). С. 47–51.

5. Закатнов Д. О., Капустіна О. В. Професійне самовизначення старшокласників: методичний посібник. К.: КНЕУ, 2003. 96 с.

6. Закатнов Д. О. Технології підготовки учнівської молоді до професійного самовизначення: монографія. К.: Педагогічна думка, 2012. 160 с.

7. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения. Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. 512 с.

8. Кондаков И. М., Сухарев А. В. Методологические основания зарубежных теорий профессионального развития. *Вопросы психологии*. 1989. № 5. С. 158–164.

9. Лозовецька В. Т. Професійна орієнтація молоді в умовах сучасного ринку праці: монографія. К.: ІПТО НАПН України, 2012. 157 с.

10. Повшедная Ф. В. Методологические основы профессионального самоопределения будущего учителя: Монография. Н. Новгород: Нижегород. гос. пед. ун-т, 2002. 167 с.

11. Професійна орієнтація: підручник [для студентів] [за ред. О. М. Ігнатович]. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2014. 240 с.

12. Пряжников Н. С. Профессиональное и личностное самоопределение. М.: Институт практической психологии, 1996. 256 с.

13. Пряжников Н. С. Профессиональное самоопределение в культурно-исторической перспективе. *Вопросы психологии*. 1996. № 1. С. 62–71.

14. Пряжникова Е. Ю., Пряжников Н. С. Профорієнтація: учеб. пособ. для студ. высш. пед. учеб. завед. М.: Издат. центр «Академия», 2005. 496 с.

15. Пуховська Л. П. Професійна підготовка вчителів у Західній Європі: спільність і розбіжності: Монографія. К.: Вища шк., 1997. 179 с.

16. Радул В. В. Соціально-професійні проблеми сучасної педагогічної науки. Харків: Мачулін, 2019. 332 с.

17. Радчук Г. К. Особистісне та професійне самовизначення як чинник професійного становлення особистості. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2012. Вип. 5. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2012_5_47 .

18. Рубинштейн С. Л. Принцип творческой самодеятельности. *Вопросы философии*. 1989. № 4. С. 88–95.

19. Савченко Н. С. Моделювання професійної підготовки та діяльності фахівця [Навчальний посібник]. Кіровоград: ФОП Александрова М. В., 2015. 188 с.

20. Соціолого-педагогічний словник / За ред. В. В. Радула, вид. 2-е. Харків: Мачулін, 2015. 444 с.

21. Чистякова С. Н., Захаров Н. Н. Професиональная профорієнтація школьників: организация и управление. М.: Педагогика, 1987. 157 с.

22. Чобітько М. Г. Особистісне і професійне самовизначення майбутнього вчителя. *e-журнал «Педагогічна наука: історія, теорія, практика, тенденції розвитку»*. 2009. № 3.

23. Щотка О. П. Формування психологічної готовності студентів педагогічних університетів до професійно-управлінського самовизначення: Дис. ... канд. псих. наук: 19.00.07. К., 2003. 253 с.

24. Brown, D. & Associates (Eds.). (2002). *Career choice and development*. San Francisco: JosseyBass, 560 p.
25. Erikson Erich H. (1963). *Childhood and Society*. New York, Norton, 445 p.
26. Gauthier, L., Guay, F. & Fernet, S. (2003). Predicting Career Indecision: A Self-Determination Theory Perspective. *Journal of Counseling Psychology*. 50(2). P. 165–177.
27. Krumboltz, J. D. (1994). Improving career development theory from a social learning perspective. In M. L. Savickas, & R. L. Lent (Eds.), *Convergence in career development theories*. Palo Alto, CA: CPP Books.
28. Lent, R. W., & Brown, S. D., & Hackett, Gail. (2002). Social cognitive career theory. *Career Choice and Development*, 4, P. 255–311.
29. Maslow A. H. (1954). *Motivation and personality*. New York: Harper and brothers, 212 p.
30. Roe, A., & Lunneborg, P. W. (1990). Personality development and career choice, *Career Choice and Development: Applying contemporary theories to practice*. San Francisco: Jossey-Bass. P. 68–101.
31. Chen, C. P. (2004). Positive compromise: A new perspective for career psychology. *Australian Journal of Career Development*, 13, P. 17–28.

Information about the author:

Dubinka Mykola Mikhaylovich,

Candidate of Pedagogic Sciences, Associate Professor,
Doctoral Student at the Department of Pedagogy
and Special of Education

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University
1, Shevchenka str., Kropyvnytskyi, 25006, Ukraine